

Από τον Καδή στον Ombudsman

Εισαγωγή

Από τη θέση του ειδικού επιστήμονα της Ανεξάρτητης Διοικητικής Αρχής του Συνηγόρου του Πολίτη της Ελλάδας και ιδιαίτερα μέσα από την ιδιότητα μου, καθ' όλη σχεδόν τη δεκαετία του 2000, ως υπεύθυνος δράσεων για τη ίδρυση και ενίσχυση ομόλογων θεσμών στα Βαλκάνια, ήρθα συχνά αντιμέτωπος με την εξής βασική διαπίστωση: Οι άνθρωποι συχνά αντιπαθούν τις αλλαγές στην ζωή τους, γιατί η εισαγωγή μιας καινοτομίας απαιτεί προσαρμογή, αναστατώνοντας το συνηθισμένο ρυθμό της ζωής. Για να γίνουν αποδεκτές οι αλλαγές, συχνά χρειάζεται να ακουστούν επιχειρήματα που ξεπερνούν την αυτονόητη χρησιμότητα του νέου αγαθού. Μεταφέροντας αυτήν την κοινοτοπία στο πεδίο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, αποτελεί σχεδόν δεδομένο ότι η εμφάνιση ενός καινοφανούς θεσμού αντιμετωπίζεται με καχυποψία, ιδιαίτερα εάν η ίδρυσή του έχει συνδυαστεί με μαξιμαλιστικές προσδοκίες, διότι προκαλεί αναστάτωση προσπαθώντας να «χωροθετηθεί» στο υπάρχον πολιτικό και κοινωνικό τοπίο. Σε τέτοιες περιπτώσεις, η επιχειρηματολογία συμβαίνει να καταφεύγει σε προπαγανδιστικά εργαλεία που ανατρέχουν στη συλλογική μνήμη της κοινότητας, προσπαθώντας να προσδώσουν χαρακτηριστικά «οικειότητας» ή «μη οικειότητας» στον νέο θεσμό. Αυτές είναι για παράδειγμα οι αναδρομές στην Αθηναϊκή Δημοκρατία ή το Βυζάντιο που συνηθίζονται στην Ελλάδα, όταν αναφερόμαστε σε εκφάνσεις της σύγχρονης κοινωνίας μας.

Ο Συνήγορος του Πολίτη (με ελληνική συντομογραφία ΣτΠ και στα αγγλικά Greek Ombudsman/ GO) μπορεί στην Ελλάδα να μην αντιμετωπίστηκε ως «απειλή» κατά την περίοδο ίδρυσής του,¹ αλλά δεν συνέβη το ίδιο σε

άλλες χώρες. Συγκεκριμένα, η εμπειρία από την ενασχόληση του ελληνικού ΣτΠ με προγράμματα προώθησης της δημιουργίας θεσμών τύπου Ombudsman στα Βαλκάνια,² ανέδειξε ηθικού και πρακτικού χαρακτήρα αντιρρήσεις, οι οποίες συνήθως βασίζονταν στο γεγονός ότι ο συγκεκριμένος θεσμός ήταν: α) «δυτικοφερμένος», δηλαδή βασισμένος σε εκφάνσεις του τρόπου που λειτουργούν οι δυτικοευρωπαϊκές δημοκρατίες και ξένος με την διοικητική κουλτούρα των Βαλκανικών κρατών, τα οποία μοιράζονται, εν πολλοίς, μια κοινή οθωμανική διοικητική κληρονομιά και πρακτικές, β) ήταν εξωτερικά επιβεβλημένος, ως ένα άτυπο στάδιο εκδημοκρατισμού των προηγούμενων αυταρχικών καθεστώτων, στην πορεία των κρατών τους προς την ένταξη στην μεγάλη Ευρωπαϊκή οικογένεια, και γ) αποτελούσε περιττή πολυτέλεια για κοινωνίες με τεράστια κοινωνικά προβλήματα, που σε κάποιες περιπτώσεις είχαν μόλις βγει από καταστροφικούς πολέμους.³

Ουσιαστικά, οι παραπάνω ενστάσεις αποτελούσαν, βέβαια, την προκάλυψη της απροθυμίας του πολιτικού πεδίου να αποδεχθεί την άφιξη ενός νέου, άγνωστου παράγοντα, που θα λειτουργεί με μη οικείους όρους. Στην περίπτωση δε της Τουρκίας, αυτό έγινε παραπάνω από σαφές, καθώς η δημόσια συζήτηση για την εισαγωγή του θεσμού ξεκίνησε εστιάζοντας στην επιχειρηματολογία της οικειότητας ή μη οικειότητας του θεσμού, για να καταλήξει στην απόρριψη ή αναβολή ίδρυσής του, λόγω της διασάλευσης της ισορροπίας που θα επέφερε ανάμεσα στις κρατικές εξουσίες.

Στο άρθρο αυτό θα επιχειρήσουμε, μέσα από μια αναδρομή στις επικοινωνιακές λεπτομέρειες της προσπάθειας εισαγωγής του θεσμού στην Τουρκία, να διερευνήσουμε κάποια βασικά ερωτήματα: Ποια είναι τα επιχειρήματα εισαγωγής του θεσμού του Ombudsman στην Τουρκία που ανατρέχουν στο οθωμανικό συλλογικό παρελθόν; Πώς συνδέονται αυτά με οριενταλιστικές και οξιντενταλιστικές προσεγγίσεις;⁴ Πώς επηρέασε η συζήτηση αυτή την ίδρυση και εδραίωση του θεσμού στη χώρα;

«Πωλητές» θεσμών

Ο όρος «ombudsman» με την σύγχρονη χρήση του πρωτοεμφανίστηκε στη Σουηδία το 1713, ενώ η ίδια η λέξη ετυμολογείται στα σουηδικά ως «εκπρόσωπος». ⁵ Αναφερόταν αρχικά στον εκπρόσωπο του βασιλιά που επόπτευε την δημόσια διοίκηση και το δικαστικό σύστημα της χώρας. Όμως, έως το 1809 είχε εξελιχθεί σε κοινοβουλευτικό όργανο εποπτείας επί της διοικήσεως και της δικαιοσύνης. Από τη Σουηδία διαδόθηκε αρχικά στο Σκανδιναβικό κόσμο, όπου άλλωστε ιστορικά ενυπήρχαν παράγωγα της έννοιας του ombudsman/εκπροσώπου με διάφορες χρήσεις. Στην υπόλοιπη Ευρώπη, ο θεσμός άρχισε να διαδίδεται μετά την ίδρυση του αντίστοιχου θεσμού της Δανίας («*Folketingets Ombudsmand*» από το 1955), του οποίου τα στοιχεία συγκρότησης, λειτουργίας και το εύρος των αρμοδιοτήτων, με χαρακτηριστικότερη περίπτωση την εξαίρεση εποπτείας επί της δικαστικής εξουσίας, θεωρήθηκαν περισσότερο εύπλαστα και καταλληλότερα για να εξυπηρετήσουν ανάγκες των ευρωπαϊκών μεταπολεμικών δημοκρατιών. ⁶ Σταδιακά εμφανίζονται ανταγωνιστικά μοντέλα που προωθούνται και εκτός συνόρων από τα κράτη φορείς τους, στο πλαίσιο ενός είδους ήπιας διπλωματίας. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '60, διοργανώνονται εκστρατείες προώθησης του θεσμού ανά τον κόσμο. Την αρχή κάνει ο Σουηδός Ombudsman, που ταξιδεύει στις ΗΠΑ και ενημερώνει σχετικά με το θεσμό. Στη συνέχεια αμερικάνικα πανεπιστήμια αρχίζουν να εξελίσσουν και να σχεδιάζουν παραλλαγές του θεσμού, όπως τον τοπικό συνήγορο («city ombudsman»), συνηγόρους για οικονομικά ζητήματα κ.ά. Στη Νομική Σχολή του Πανεπιστήμιου της Alberta στο Καναδά ιδρύεται το 1978 το «International Ombudsman Institute», γεγονός που επισημοποιεί την ύπαρξη παγκόσμιου κινήματος Ombudsman και συστηματοποιεί την μεταξύ τους συνεργασία. ⁷

Εθνικοί Ombudsman χωρών με αποικιακό παρελθόν, πρωτοστατούν σε πρωτοβουλίες δημιουργίας «σφαιρών επιρροής» για τους θεσμούς τους, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον γαλλικό «*Médiateur de la République*» προς το Μαγκρέμπ ⁸ και τον ισπανικό «*Difensor del Pueblo*» στη Λατινική Αμερική. Νέες ευκαιρίες διάδοσης του θεσμού εμφανίζονται μετά την κατάρρευση των σοσιαλιστικών κρατών, και τις προσπάθειες επέκτασης της Ευρωπαϊκής

Ένωσης στα ανατολικά. Τις δράσεις αυτές σχολιάζει σκωπτικά η τουρκάλα ακαδημαϊκός Didem Buhari Gülmez ως εξής: «*Ωσάν πλασιέ οι θεσμοί συνηγόρου ανά τον κόσμο αναλαμβάνουν τον ρόλο να διδάξουν άλλες χώρες σχετικά με την ανάγκη για τη δημιουργία ombudsman*».⁹

Από το 1999, αρχίζει να εμπλέκεται και ο νεοσύστατος θεσμός του Έλληνα Συνηγόρου του Πολίτη σε προσπάθειες προώθησης του θεσμού στον περίγυρό του, χρησιμοποιώντας ιδιαίτεως ως όχημα τις πρωτοβουλίες αποκατάστασης της ειρήνης στην πρώην Γιουγκοσλαβία, πρώτα του Οργανισμού Ασφάλειας και Συνεργασίας στην Ευρώπη (ΟΑΣΕ/OSCE) και στη συνέχεια τις αντίστοιχες του Συμβουλίου της Ευρώπης.¹⁰ Στο πλαίσιο δράσεων με τον τίτλο «*Ευνομία: Πρόγραμμα για την προώθηση του θεσμού του Ombudsman στην νοτιοανατολική Ευρώπη*» (2001-2009), αξιοποιούνται μεταφράσεις ενημερωτικών εντύπων του ελληνικού ΣτΠ στις γλώσσες των κύριων μεταναστευτικών κοινοτήτων στην Ελλάδα (Αλβανικά, Ρουμάνικα, Βουλγάρικα). Με την τουρκική δε μετάφραση του ίδιου ενημερωτικού φυλλαδίου το 2003, συστήνεται η ελληνική εκδοχή του ombudsman ως «*Vatandaş Avukatı*», τόσο εσωτερικά προς τους μειονοτικούς τουρκόφωνους της Ελλάδας όσο και προς την ίδια την Τουρκία, όπου έχει ήδη ξεκινήσει την αναζήτηση του εθνικού της μοντέλου ανάπτυξης του θεσμού.¹¹ Τον επόμενο χρόνο, σύμπραξη της Ελλάδας με την Αυστρία επιλέγεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, κατόπιν διαγωνισμού, στο ρόλο αναδόχου προγράμματος «*διδύμοποίησης*» με τον μελλοντικό θεσμό της Τουρκίας. Το πρόγραμμα δεν υλοποιήθηκε τελικά, για τους λόγους που θα εκθέσουμε παρακάτω.¹²

Ο Ombudsman στη χώρα του καδή

Προκειμένου να κατανοήσουμε τις προσπάθειες εισαγωγής του Ombudsman στην Τουρκία, ας επιχειρήσουμε το σημείο αυτό μια αναδρομή στις επικοινωνιακές της λεπτομέρειες. Από τα τέλη της δεκαετίας του '70 υπήρχαν συζητήσεις για τη δημιουργία θεσμού τύπου Ombudsman στην χώρα, με τον προσωρινό τίτλο «*Devlet Avukatlığı Kurumu*»,¹³ οι οποίες όμως διακόπηκαν κατά την περίοδο της δικτατορίας του στρατηγού Κενάν Εβρέν. Με την στα-

διακή επαναφορά της δημοκρατίας από τις αρχές της δεκαετίας του '90 και καθώς εγκαινιάζεται η προσέγγιση της Τουρκίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση, ο θεσμός αρχίζει να αναφέρεται όλο και συχνότερα μαζί με στοιχεία που τον συνδέουν με το τουρκικό παρελθόν. Ειδικότερα δε κατά την προώθηση του θεσμού στην Τουρκία μέσα από μια σειρά δραστηριότητες και προγράμματα Ευρωπαϊκών οργανισμών, που πραγματοποιήθηκαν με χρονικό ορίζοντα τον Δεκέμβριο του 2004, περίοδο κατά την οποία θα κρινόταν από την ΕΕ η χορήγηση προς την Τουρκία καθεστώτος υποψήφιου μέλους, εμφανίστηκαν κείμενα προπαγανδιστικά υπέρ του θεσμού. Τα κείμενα αυτά προσέφεραν αντισταθμίματα για την ουσιαστική επιβολή του θεσμού του Ombudsman, με τους όρους που προσέδιδαν στον αρχικά Σουηδικό, κατόπιν ευρωπαϊκό και εν συνεχεία παγκόσμιο θεσμό ένα τουρκο-οθωμανικό υπόβαθρο, καταγωγή ή πατρότητα.

Πιο συγκεκριμένα, προβλήθηκε το γεγονός ότι ο βασιλιάς της Σουηδίας Κάρολος XII, κατά την παραμονή του ως εξόριστος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από το 1709-1714, φέρεται να εμπνεύστηκε τον θεσμό του Ombudsman από τον θεσμό του *καδή/kadi*¹⁴ ή τον συγκεχυμένο συνδυασμό των δραστηριοτήτων του *καζασκέρη/kazasker* με άλλους οθωμανικούς θεσμούς, όπως του *σεϊχουλισλάμη/sheikh-ul-islam/seyhülislam*¹⁵, ακόμα και του *αχή/ahi*.¹⁶

Πολλά μπορούν να ειπωθούν για τον θεσμό του *Καδή*, που επιτελεί τον σημαντικό ρόλο του ιεροδικαστή, τόσο για τους Οθωμανούς υπηκόους (τους μουσουλμάνους αλλά σε μερικές περιπτώσεις και τους χριστιανούς) όσο και στο σύνολο των λαών του Ισλάμ. Ο οθωμανός *Καδής* είναι μεν δικαστής, αλλά ταυτόχρονα και συμβολαιογράφος, αγορανόμος και δήμαρχος στην πόλη όπου είναι διορισμένος, κατ'αντιστοιχία με τον Ρωμαίο *praefectus* και τον βυζαντινό *έπαρχο*, σύμφωνα με τον Οθωμανολόγο Ιλμπέρ Ορταϊλί (Ilber Ortayli).¹⁷ Ίσως πάλι ο χαρακτηρισμός «κρίτης» και όχι «δικαστής» με τον σύγχρονο ορισμό του, να αποδίδει καλύτερα τον ρόλο του *Καδή* καθώς είναι το μοναδικό μέλος του Ιεροδικαστηρίου. Άλλωστε οι θεσμοί της εισαγγελίας και της υπεράσπισης, δεν απαντώνται στο ισλαμικό δίκαιο. Ο θεσμός του *Καζασκέρη* ήταν, κατ'αντιστοιχία, ο αρχιδικαστής (αρχι-καδής) των Οθωμανών. Υπήρχαν συνήθως δύο τέτοια πρόσωπα στην αυτοκρατορία, τα οποία μοίραζαν την δικαιοδοσία τους ανάμεσα στον Ευρωπαϊκό και Ασιατικό τομέα της (Rumeli kazaskeri – Anadolu kazaskeri), χωρίς όμως να έχουν αρμοδιότητα στην ίδια

την Κωνσταντινούπολη. Επιπλέον, όπως εύκολα αντιλαμβανόμαστε από τον τίτλο του θεσμού που εμπεριέχει την λέξη ασκέρ (στρατός), ο θεσμός είχε και την σημαντική αρμοδιότητα δικαιοδοσίας στο στράτευμα. Η έννοια του *Σείχουλισλάμη* είναι συνδεδεμένη με την αυθεντία στην ερμηνεία του Κορανίου και την δημιουργία ισλαμικής νομολογίας, δηλαδή της Σαρία. Στο Οθωμανικό σουνίτικο Ισλάμ, ο *Σείχουλισλάμης* είναι επίσημος τίτλος αξιωματούχου και ο κάτοχός του είναι εγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη. Αντλεί δε την εξουσία του από το Χαλιφάτο, εν πολλοίς δηλαδή από την πολιτικο-θεολογική αντιπροσωπεία του Αλλάχ στη Γη (κάτι ανάλογο με το Βατικανό για τους καθολικούς χριστιανούς), ιδιότητα που αποκτήθηκε από το οθωμανικό κράτος, όταν κατέλαβε τους ισλαμικούς ιερούς τόπους. Τέλος, ο *Αχής* είναι ο οργανωμένος σε *ahilik*, που στους έλληνες είναι γνωστότερο ως *συνάφι-esnaf*, σε μια επαγγελματική δηλαδή συντεχνία από αυτές που υπήρχαν σε κάθε σημαντική πόλη της Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τον πρόεδρο του Ιδρύματος για την Έρευνα και Εκπαίδευση στην Κουλτούρα των Αχί, Galip Demir, η σύνδεση με τον Ombudsman συνίσταται στο ότι «ο αρχηγός των αχί αναφέρεται στα ιστορικά αρχεία ως εκπρόσωπος του λαού, διαιτητής, μεσολαβητής, συμβιβαστής».¹⁸

Καθώς ο ombudsman, όπως και οι οθωμανικοί θεσμοί, ήταν θεσμοί που εξελίχθηκαν, η δεσπόζουσα συσχέτιση αφορά τον θεσμό του πρώτου Ombudsman που όρισε ο βασιλιάς της Σουηδίας με τον Οθωμανό αρχι-καδή των αρχών 18ου αιώνα. Ειδικότερα, ο πρώτος Ombudsman της αυτοαποκαλούμενης Δημοκρατίας της Βόρειας Κύπρου,¹⁹ Nail Atalay, παρουσίασε σε συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην Γάνδη του Βελγίου 16-18 Μαρτίου 2000, τη θέση του περί της «*Ιστορικής εξέλιξης του θεσμού του καδή: Ο Ombudsman κατά την Ισλαμική και/ή Οθωμανική περίοδο*». Το κείμενο της ομιλίας δημοσιεύθηκε τον επόμενο χρόνο στην πλήρη του μορφή στον συλλογικό τόμο των πρακτικών του συνεδρίου.²⁰ Αφετηρία της ανάλυσης αυτής είναι παλιότερη εικασία του Λιβανέζου νομικού al Wahab Ibrahimī ότι ο Ombudsman μπορεί να αντλεί έμπνευση από το Ισλαμικό δικαιοδοτικό σύστημα.²¹

Αξίζει να σημειωθεί ότι παραμονές της κρίσεως απονομής στην Τουρκία καθεστώτος χώρας υπό ένταξη στην ΕΕ, τα κείμενα των Atalay και Demir που προαναφέραμε, μοιράστηκαν από τους οικοδεσπότες στους ξένους και Τούρκους

συμμετέχοντες διεθνών συνεδρίων με θέμα την ίδρυση του Ombudsman στην Τουρκία.²² Εδώ, πέρα από την σύνδεση των πολιτικών επινοήσεων για την αναρμόνιση της Ευρώπης του Διαφωτισμού με την θεοκρατία της περιόδου της παγίωσης των συνόρων και λειτουργιών του Οθωμανικού κράτους, υπάρχουν και στοιχεία από μια τυπική περίπτωση οξιντενταλισμού (occidentalism)²³ και ιδεολογικής αναπαραγωγής του τουρκικού εθνικού λόγου. Στην περίπτωση αυτή η Τουρκία τίθεται απέναντι στην Ευρώπη και επιχειρηματολογεί ότι η πρώτη δίδαξε την δεύτερη πολιτισμό. Κάτι αντίστοιχο δηλαδή με το ελληνικό δημοφιλές απόφθεγμα, «*όταν εμείς χτίζαμε Παρθενώνες αυτοί [οι ευρωπαίοι] έτρωγαν βελανίδια*». Το κείμενο του Atalay ιδιαίτερα είναι μάλλον δημοφιλές, ίσως και κομβικό για τη διάδοση της συγκεκριμένης προσέγγισης. Απ' όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, πληροφορίες που υπάρχουν σε αυτό έχουν αναπαραχθεί έκτοτε αυτούσιες σε πολλές γενικές παρουσιάσεις του θεσμού σε διεθνή φόρα και φαίνεται να ασκούν κάποια γοητεία στους ειδικούς, τούρκους και μη.

Ανάλογη με το προηγούμενο παράδειγμα, είναι μια ακόμη προσπάθεια συμβολής στη μυθολογία της «γέννησης του θεσμού του Ombudsman», όπως καταγράφεται από τον Frank Orton,²⁴ ο οποίος έχει διατελέσει Ombudsman στην Σουηδία, αλλά και διεθνής Ombudsman στην μεταβατική περίοδο της μετεμφυλιακής Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Στο κείμενο αυτό ο Orton, περιγράφει σχεδόν κινηματογραφικά τις περιπέτειες του εξόριστου Σουηδού βασιλιά μέχρι την επάνοδό του στο θρόνο της Σουηδίας. Στέκεται, ιδιαίτερα, σε δύο περιοχές σταθμούς της διαμονής του στην τότε Οθωμανική επικράτεια, για να καταλήξει στο ότι «*η Βάρνιτσα στην Μολδαβία, μαζί με το Τιμουρτάς, μπορούν να υποστηρίξουν ότι είναι οι γενέτειρες της έννοιας του Ombudsman, καθώς και της λέξης “Ombudsman” με το τρέχον διεθνώς αναγνωρισμένο νόημά της*».²⁵ Έτσι, ο θεσμός του Ombudsman αποκτά πέρα από πολιτιστικό υπόβαθρο και χωρικό, με τα μάλλον άσημα τοπωνύμια²⁶ που προαναφέραμε να εγείρουν αξιώσεις, ώστε να αποτελούν στο εξής σημεία αναφοράς, ενδεχομένως συμβολικού χαρακτήρα, για τους μελετητές των θεσμών Ombudsman. Βέβαια, το κείμενο αυτό, που παρουσιάστηκε το 2001 διαδοχικά στην Βοσνία και την Μολδαβία, στόχο είχε, κυρίως, να ενισχύσει επικοινωνιακά την εισαγωγή του θεσμού στις χώρες αυτές, χρησιμοποιώντας πάντα τον μηχανισμό της οικειοποίησης που παρουσιάσαμε στην αρχή αυτού του κειμένου. Παράλληλα είναι

εμφανές ότι ο Orton, προπαγανδίζοντας τον Ombudsman ως έναν θεσμό αντιδάνειο, ουσιαστικά, από τον χώρο της Βαλκανικής, βαδίζει στα βήματα των ρομαντικών περιηγητών του 18ου αιώνα. Η Maria Todorova μας λέει ότι «η ανατολή γενικότερα, κατασκευάστηκε από την Δύση ως μια εξωτική και φαντασιακή επικράτεια, ως τόπος των μύθων, των παραμυθιών και των θαυμάτων, εκπροσωπούσε την νοσταλγία και προσέφερε επιλογές, σε αντίθεση με τον πεζό και ανίερο κόσμο της Δύσης».²⁷ Ο Orton, βάζει λοιπόν τον εαυτό του σε ένα ρόλο παρόμοιο με αυτό των τότε ευγενών και αστών, οι οποίοι επανανακάλυπταν τις βάσεις του εθνικού πολιτισμού τους, μετά από ένα περιηγητικό πέρασμα (grand tour) από τις χώρες της Εγγύς Ανατολής, ενώ ταυτόχρονα δίδασκαν στους ιθαγενείς πώς να είναι περήφανοι για άγνωστες ή ξεχασμένες πτυχές του παρελθόντος τους. Έτσι προσφερόταν σε αυτούς, τους «υψηλούς ξένους», το ιδεολογικό υπόβαθρο και η ηθική νομιμοποίηση για την εμπλοκή τους στα εσωτερικά πράγματα μια άλλης χώρας. Γνωρίζουμε βέβαια και από την ελληνική εμπειρία, ότι επιφυλάσσονται τιμές από τους ντόπιους προς αυτούς τους ξένους, ιδιαίτερα εάν προέρχονται από χώρες με αίγλη, όταν με τα λόγια ή τις πράξεις τους κολακεύουν το εθνικό εγώ.

Μάλιστα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, λόγω συγκυρίας, από τύχη ή έλλειψη έμπνευσης, ίσως λόγω της απαξίωσης της οθωμανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα, δεν χρησιμοποιήθηκε ως τώρα η ίδια τεχνική για να προωθηθεί ο ΣτΠ στην χώρα μας, αφού ο Κάρολος XII φαίνεται να είχε ζήσει κάποιο διάστημα στον σημερινό Ελληνικό χώρο ή σε πόλεις όπου υπήρχε πολύ ισχυρό ελληνικό στοιχείο. Από το κείμενο του Demir μαθαίνουμε ότι ο Σουηδός βασιλιάς «πέρασε δύο χρόνια στο Μπέντερ και άλλα τρία διαδοχικά στην Αδριανούπολη, Διδυμότειχο, Σέρρες, Δίβρη (το Debar στην Βόρεια Μακεδονία), Σκόπια και Φιλιππούπολη».²⁸

Αξίζει να αναφέρουμε ότι το προωθητικό σλόγκαν «Ο Ombudsman επιστρέφει σπίτι του», που διατρέχει, ουσιαστικά, όλες τις προωθητικές ενέργειες που αναφέρθηκαν, μπορεί να συνέβαλε σε απτά αποτελέσματα στην Βοσνία και τη Μολδαβία, καθώς οι θεσμοί τύπου Συνηγόρου μετρούν εκεί πάνω από μιάμιση δεκαετία λειτουργίας. Το γεγονός αυτό, όμως, δεν στάθηκε αρκετό για παρακάμψει τις τουρκικές ενστάσεις, που ήταν ενστάσεις ουσίας. Το παράδοξο στην περίπτωση αυτή ήταν ότι οι αντιδράσεις προέρχονταν από την ιστορικά

φιλοδυτική πτέρυγα της τουρκικής πολιτικής σκηνής, το κεμαλικό κατεστημένο δηλαδή, το οποίο στο παρελθόν είχε πρωτοστατήσει στην εισαγωγή δυτικών θεσμών, χωρίς να ασχολείται πάντα με την κατασκευή ερεισμάτων στην τουρκική πολιτική και κοινωνική παράδοση. Σε αυτό συνέβαλε και η πολιτική συγκυρία στην αλλαγή του 20ού αιώνα, κατά την οποία οι ισλαμιστές του Ερντογάν (Adalet ve Kalkinma Partisi/AKP, «Κόμμα της Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης», που διαβάζεται συχνά και ως AK Partisi δηλ. ως «λευκό κόμμα») πάσχιζαν να εδραιωθούν ως φιλοπροοδευτική δύναμη, προωθώντας σειρά από οικονομικά και πολιτικά ανοίγματα προς την ΕΕ και τον πολιτικό περίγυρο της Τουρκίας. Σε αντίθεση, ο πόλος υποστήριξης του κοσμικού κράτους (δηλ. στρατός, δικαστικό σώμα και τα περισσότερα πολιτικά κόμματα, με κύριο εκφραστή το CHP-Δημοκρατικό Λαϊκό Κόμμα), προσπαθώντας να παίξει το ρόλο του πολιτικού αντίβαρου, λάμβανε αντίθετες θέσεις με αυτή της κυβέρνησης στα ζητήματα καινοτομιών που τίθονταν. Το ζήτημα της εισαγωγής του θεσμού του Ombudsman δεν αποτέλεσε εξαίρεση.

Αναλυτικότερα, το σχέδιο νόμου για την δημιουργία θεσμού τύπου Συνηγόρου του Πολίτη πρωτοεμφανίστηκε το 1998 από την κυβέρνηση του κεμαλιστή Μπουλέντ Ετζεβίτ, αλλά ενημερώθηκε το 2004 και προωθήθηκε το 2005 προς ψήφιση στην βουλή από την κυβέρνηση του Ερντογάν. Την 1η Ιουλίου 2006, ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Αχμέτ Σεξέρ, πρώην πρόεδρος του Συνταγματικού δικαστηρίου της χώρας, διορισμένος από τον δικτάτορα στρατηγό Κενάν Εβρέν, έθεσε βέτο στην εφαρμογή του νόμου, διότι δεν υπήρχε τυπικά αναφορά του θεσμού στο Σύνταγμα της χώρας. Ουσιαστικά, όμως, ο εκπεφρασμένος φόβος των κεμαλιστών ήταν ότι ένα επιπλέον όργανο ελέγχου, από μια Βουλή όπου κυριαρχούν οι ισλαμιστές, θα έθετε επιπλέον εμπόδια στην άσκηση της εξουσίας τους επί του διοικητικού μηχανισμού του κράτους. Αυτή η εξέλιξη ακύρωσε και το πρόγραμμα «διδυμοποίησης»/«twinning» του τουρκικού θεσμού με τους ομολόγους της Ελλάδας και Αυστρίας, όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Πάντως, ο θεσμός προστέθηκε στο Σύνταγμα που προέκυψε από την Συνταγματική αναθεώρηση, η οποία επικυρώθηκε με Δημοψήφισμα στις 12ης Σεπτεμβρίου του 2010. Το AKP επανέφερε το νομοσχέδιο σε δημόσια διαβούλευση με εθνικούς και διεθνείς εταίρους, στο πλαίσιο της οποίας υπήρξε στις 27

Ιανουαρίου 2012 διεθνής συνάντηση εργασίας στην Κωνσταντινούπολη, ενώ όπως ανέφερε ο τούρκος ακαδημαϊκός Engin Saygin, σε μια ισορροπημένη παρουσίαση του θεσμού και των προβλημάτων εφαρμογής του στην Τουρκία, «η τουρκική κοινωνία των πολιτών μόλις τώρα αρχίζει ουσιαστικά να πληροφορείται τι είναι ο Ombudsman και τι κάνει».²⁹

Λίγους μήνες αργότερα, στις 29.6.2012, δημοσιεύτηκε στην τουρκική εφημερίδα της κυβερνήσεως ο νόμος 6328, με τον οποίο συστήνεται τελικά ο θεσμός του Ombudsman, ως «Kamu Denetçiliği Kurumu» (KDK) (σε ακριβή μετάφραση «Ίδρυμα Ελέγχου του Δημοσίου»). Σε σχέση με την υπάρχουσα διεθνή τυπολογία των θεσμών Ombudsman/Συνηγόρων, το διοικητικό μοντέλο του KDK χαρακτηρίζεται από τη συλλογικότητα και στηρίζεται σε ένα συμβούλιο 6 Συνηγόρων (Council of Ombudsmen), συμπεριλαμβανομένου και του επικεφαλής Συνηγόρου. Το μοντέλο αυτό διοίκησης του θεσμού, απαντάται και αλλού, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τη διοίκηση του «Volksanwalt» της Αυστρίας (στα αγγλικά αναφέρεται ως Austrian Ombudsman Board-AOB). Χαρακτηριστικότερο προτέρημα μιας τέτοιας ιεραρχικής διάθρωσης, είναι ο πλουραλισμός προσεγγίσεων εντός της ηγετικής ομάδας του θεσμού, συνθέτοντας τις οπτικές εκπροσώπων από τον δικαστικό, ακαδημαϊκό καθώς και πολιτικό (συμπολιτευόμενο και αντιπολιτευτικό) κόσμο. Στην περίπτωση της Τουρκίας αυτό δεν φαίνεται να ισχύει καθώς, τόσο ο Επικεφαλής Συνήγορος (μετφρ. «Başdenetçisi» στην τουρκική) όσο και οι υπόλοιποι 5 Συνήγοροι, προέρχονται μεν από διαφορετικές επαγγελματικές ομάδες, συνδέονται δε στενά με το AKP ή με τον προπάτορά του, επίσης ισλαμικό κόμμα, Refah Partisi (μετφρ. «Κόμμα Ευημερίας»)³⁰.

Σύντομα μετά την ίδρυση του KDK, ο Νικηφόρος Διαμαντούρος, πρώτος ΣτΠ της Ελλάδας και 3 φορές εκλεγμένος Ευρωπαϊός Διαμεσολαβητής/European Ombudsman, σε εκτενή χαιρετισμό του αναπαρήγαγε σχεδόν όλα τα βασικά στοιχεία της οθωμανικής καταγωγής του θεσμού, προσδίδοντας, με τα ακαδημαϊκά του εχέγγραφα, περαιτέρω κύρος στη σχετική μυθολογία. Οι δηλώσεις αυτές αξιοποιήθηκαν εκτενώς από την τουρκική συμπολίτευση, καθώς «ερμηνεύτηκαν ως υποστήριξη στην κριτική που ασκούσε η κυβέρνηση του AKP στο κεμαλικό κατεστημένο, το οποίο είχε γυρίσει την πλάτη του στους Οθωμανούς προγόνους».³¹

Σε σχέση με τα ανωτέρω λοιπόν, η πλέον σύγχρονη εργαλειοποίηση της υποτιθέμενης καταγωγής του θεσμού του Ombudsman στην Τουρκία, βλέπουμε να ξεπερνά σταδιακά το στάδιο της «οικειοποίησης» του θεσμού και να εντάσσεται σταθερά στο πεδίο του εσωτερικού ανταγωνισμού για την εδραίωση του πολιτιστικού μοντέλου που θα επικρατήσει στη χώρα. Προβάλλεται δε, ιδιαίτερα από ισλαμικές τάσεις εντός της Τουρκικής κοινωνίας, το επιχείρημα ότι «έχει καταστεί προβληματική η προσπάθεια της κυβέρνησης να προσδιορίσει την Ευρωπαϊκή απαίτηση εδραίωσης Ombudsman, ως βήμα προς την αναβίωση του Οθωμανικού παρελθόντος».³² Πιο συγκεκριμένα, αυτή η προσέγγιση, αντιμάχεται τον Ombudsman, με το επιχείρημα ότι αποτελεί θεσμό «μολυσμένο» από τη Δύση, και ζητούν την αυτούσια αναβίωση καθαρά οθωμανικών θεσμών.³³ Πως θα μπορούσε άλλωστε να συνυπάρξει ένας εξευρωπαϊσμός μέσα από την οθωμανική αναβίωση; Στην πρώτη περίπτωση τίθεται ως προϋπόθεση η φιλελεύθερη δημοκρατία, με συνταγματικά κατοχυρωμένα ατομικά δικαιώματα, ενώ στη δεύτερη υφίσταται η σχεδόν απόλυτη εξουσία του Σουλτάνου και τα όποια δικαιώματα (π.χ. προστασία των γυναικών, αναπήρων κλπ.) είτε προβλέπονται από τη νομολογία του Κορανίου, είτε αφορούν κοινότητες πιστών (cemaat) που συνιστούν εθνοθρησκευτικές ομάδες (millet).³⁴

Συμπεράσματα

Ο σκοπός αυτού του κειμένου δεν ήταν να αναλύσουμε την ιστορική ορθότητα της σύνδεσης Ombudsman και Οθωμανικών θεσμών, ούτε διαθέτουμε εξαντλητικές ιστορικές αποδείξεις για να υποστηρίξουμε ή όχι το αν εμπνεύσθηκε κάτι ο Σουηδός βασιλιάς από τις οθωμανικές διοικητικές πρακτικές. Περιοριζόμαστε καθαρά στο πεδίο της παρουσίας της εργαλειακής χρήσης του συγκεκριμένου αφηγήματος. Η θέση μας για τέτοιου είδους συνδέσεις ταυτίζεται με την άποψη, της Βιρτζίνια Γουλφ για την Αθήνα, κατά την παραμονή στην πόλη:

Η Αθήνα σημαίνει πολύ περισσότερα πράγματα από την Ακρόπολη και το συνετότερο σχέδιο είναι να διαχωρίσεις τους ζωντανούς από τους νεκρούς, το παλιό από το νέο, έτσι ώστε η μια εικόνα να μην ενοχλεί την άλλη.

Έτσι και στην περίπτωση του Ombudsman, οι αναδρομές στο ομιχλώδες παρελθόν κατατείνουν στη φολκλοροποίηση του θεσμού. Στην τυποποίηση δηλαδή του περιεχομένου του για μαζική χρήση με παράλληλη αποκοπή του από την πρωτογενή του χρησιμότητα. Τέτοιου είδους αντιπαραβολές με ένα προνοετικό θεσμό μπορεί να έχουν κάποια επιτυχία σε επίπεδο εκλαΐκευσης αλλά δεν έχουν χρησιμότητα ή είναι ακόμη και αντιπαραγωγικές για την παραγωγή επιστημονικού λόγου και την υλοποίηση των σκοπών ενός σύγχρονου διαμεσολαβητικού θεσμού, τύπου Συνηγόρου του Πολίτη, που είναι η προαγωγή και προστασία των δικαιωμάτων του πολίτη απέναντι σε ενέργειες ή παραλείψεις του κρατικού μηχανισμού εντός μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

Αυτό άλλωστε αναδεικνύεται από την αντίσταση της τουρκικής κοινωνίας στο νεωτερικό θεσμό, που συνδέεται με ένα θεσμικό πλαίσιο όπου ο πολίτης δύναται να αμφισβητήσει την κρατική εξουσία. Στο πλαίσιο της πολιτικής πόλωσης της σύγχρονης Τουρκίας και της εντονότερης προβολής της ισλαμικής ταυτότητας, το αφήγημα του αντιδανείου υπονομεύεται από το αίτημα για επιστροφή στον αυθεντικό προνεωτερικό θεσμό, που συνδέεται με τη θρησκευτική εξουσία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια ανάλυση της μεταφοράς του θεσμού στην Ελλάδα, σύμφωνα με την οποία αποτελεί στοιχείο ωρίμανσης του δημοκρατικού συστήματος και όχι εξωτερικά επιβαλλόμενο μέσο για την εδραίωσή του, βλ. S. Ladi, *Globalisation, Policy transfer and Policy Research Institutes*, Cheltenham, Northampton, Edward Elgar Publishing, 2005, σσ. 143-149.
2. Βλ. αναφορές στο πρόγραμμα Ευνομία και προγράμματα σύνδεσης (twinning) με ομόλογους θεσμούς στις σχετικές ιστοσελίδες της Αρχής <http://www.synigoros.gr/?i=internationalactivities.el>. (τελευταία προσπέλαση 11.12.2019)
3. Για εκτενέστερη παρουσίαση των συνθηκών εισαγωγής του θεσμού του ΣτΠ στα περισσότερα Βαλκανικά κράτη, βλ. τα εισαγωγικά κείμενα του D. Christopoulos, D. Hormovitis (eds.), *The Ombudsman in Southeastern Europe*, Αθήνα-Βρυξέλλες, Bruylant & Sakkoulas, 2005.

4. Ο όρος «οριενταλισμός» αναφέρεται στις στερεοτυπικές εικόνες της Δύσης για την Ανατολή και καθιερώθηκε από τον E. W. Said, *Orientalism*, New York, Random House, 1978. Συνοπτικά, στις οριενταλιστικές προσεγγίσεις η Ανατολή είναι ένας χώρος γοητευτικός, επιθυμητός και απωθητικός ταυτόχρονα για τον δυτικό άνθρωπο. Είναι ένας ενιαίος χώρος ανορθολογισμού, ανέγγιχτος από τις αρχές του Διαφωτισμού και τη νεωτερικότητα. Ο «οξιντενταλισμός» αντιστρέφει τον όρο αυτό και πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον J. J. Carrier (ed.), *Occidentalism: Images of the West*, Oxford, Oxford University Press, 1995. Στην περίπτωση αυτή ανατρέπεται η αίσθηση ανωτερότητας της Δύσης και οι ιεραρχήσεις του Διαφωτισμού, ενώ η τεχνοκρατική Δύση παρουσιάζεται με ένδεια πνευματικότητας.
5. Δ. Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Ο Συνήγορος του Πολίτη: Η Δημοκρατία σε βάθος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000, σσ. 25-27.
6. Για σχετική ανάλυση, βλ. ομιλία του πρώτου Ευρωπαϊκού Διαμεσολαβητή (European Ombudsman) Jakob Söderman «The Ombudsman concept and types of control of maladministration in Greece and Europe», <https://www.ombudsman.europa.eu/el/speech/en/353> (τελευταία προσπέλαση 11.12.2019)
7. Βλ. <https://www.theioi.org/> (τελευταία προσπέλαση 11.12.2019).
8. Καθώς και με τη δημιουργία της Association des Ombudsmans et Médiateurs de la Francophonie (βλ. <https://www.aomf-ombudsmans-francophonie.org/>) (τελευταία προσπέλαση 11.12.2019)
9. D. B. Gulmez, *Europeanization in a Global Context: Integrating Turkey into the World Polity*, Palgrave-Macmillan, 2017, σ. 96.
10. Αυτόθι, υποσημείωση 2 και https://www.synigoros.gr/?i=internationalactivities.en.eunomia_project. Σημειώνουμε ότι, αντιστοίχως, ο ελληνικός θεσμός στο σχεδιασμό του επηρεάστηκε από το Γαλλικό διοικητικό μοντέλο (βλ. υποσημ. 1), ενώ κατά τα πρώτα στάδια ίδρυσής του είχε δεχθεί σημαντική βοήθεια από τους ομολόγους αρκετών κρατών, με ιδιαίτερη συμβολή αυτών της Δανίας, Ολλανδίας και Ιρλανδίας, ειδικότερα στο αντικείμενο της εκπαίδευσης του προσωπικού του.
11. Ο τίτλος αποτελεί αυτολεξεί μετάφραση του ελληνικού «Συνήγορος του Πολίτη». Το συγκριμένο φυλλάδιο, δεν κυκλοφορεί πλέον ούτε βρίσκεται αναρτημένο στην ιστοσελίδα του ΣτΠ, λόγω του ότι περιλαμβάνει παρωχημένες πληροφορίες. Υφίσταται όμως στο φυσικό αρχείο της Αρχής.
12. https://www.synigoros.gr/resources/gr_tur_en.pdf (τελευταία προσπέλαση 11.12.2019)
13. D. B. Gulmez, *Europeanization*, ό.π., σ. 97. Θεωρούμε ότι ο τίτλος μεταφράζεται αυτολεξεί ως «Θεσμός Συνηγόρου του Κράτους», αλλά σε ελεύθερη μετάφραση φαί-

νεται να αντιστοιχεί περισσότερο σε «Δημόσιο Συνήγορο». Ο προτεινόμενος θεσμός εστίαζε στην εξωδικαστική επίλυση διαφορών.

14. Λέξη που έχει επιβιώσει σε ελληνικές παροιμίες και ντοπιολαλίες και ως «κατής». Σήμερα στην Ελλάδα οι αρμοδιότητες του Καδή, σε ότι αφορά το οικογενειακό δίκαιο των μουσουλμάνων της Θράκης, είναι ενσωματωμένες στο αξίωμα του Μουφτή. Για την προβληματική συνύπαρξη του θρησκευτικού και δικαστικού ρόλου στην ελληνική έννομη τάξη, βλ. Κ. Τσιτσελίκης, «Η συνθήκη των Αθηνών 1913 στην προκρούστεια κλίνη», *Νομοκανονικά*, 1 (2002), σσ. 101-116, ιδιαίτερα, σ. 111.
15. Για τους *kadi*, *kazasker*, *şeyhülislam*, βλ. N. Atalay, «The Historical Development of the Institution of kadi: Ombudsmen During the Islamic and/ or Ottoman Periods», στο L. M. Veny, & R. Passemiers (eds.), *Looking for Ombudsman standards*, Γάνδη, Mys & Breesch, 2001, σσ. 47-56.
16. G. Demir, «Development of the institution of Ombudsman in history and its place in the state of law», κείμενο εργασίας του διεθνούς σεμιναρίου με τίτλο «The role of the Ombudsman in a state governed by rule of law», 8-11 Μαΐου 2004, Νέβσεχρ, Τουρκία, συνδιοργάνωση Τουρκικού Κοινοβουλίου και Επιτρόπου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου του Συμβουλίου της Ευρώπης, σσ. 2-3.
17. Ι. Ορταϊλί, *Ανακαλύπτοντας ξανά τους Οθωμανούς*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2008, σ. 163.
18. G. Demir, «Development of the institution of Ombudsman», *ό.π.*
19. Ο θεσμός στην περίπτωση της Τουρκικής διοίκησης της Β. Κύπρου υφίσταται από το 1996 και αναφέρεται ως «*Yüksek Yönetim Denetçisi*» (που μεταφράζεται ως «ελεγκτής ανωτέρας διοίκησης») και σχετίζεται με το βρετανικό πρότυπο του «*Parliamentary Commissioner for the Administration*». Παρόμοιο μοντέλο εφαρμόζεται και από την Κυπριακή Δημοκρατία, με τον «*Επίτροπο Διοικήσεως*». Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. <https://ombudsman.gov.ct.tr> (τελευταία προσπέλαση 31.5.2020)
20. N. Atalay, «The Historical Development of the Institution of kadi», *ό.π.*
21. Ι. Al-Wahab, *The Swedish Institution of Ombudsman*, Στοκχόλμη, Liber Forlag, 1979. Ο συγγραφέας εξειδικεύεται στο ισλαμικό δίκαιο.
22. «The role of the Ombudsman», Νέβσεχρ, *ό.π.*, και συνέδριο με τίτλο *Setting up an Ombudsman institution*, συνδιοργάνωση πανεπιστημίου Bilkent, Τουρκικού Κοινοβουλίου και του Συνήγορο του Πολίτη της Ελλάδας (πρόγραμμα «Ευνομία», υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης). Κων/πολη, 7-9 Δεκεμβρίου 2004.
23. J. J. Carrier (ed.), *Occidentalism*, *ό.π.*

24. F. Orton, «The birth of the Ombudsman», παρουσίαση, Sarajevo 15 June 2001 and Varnitsa 29 June 2001, Human Rights Ombudsman of Bosnia and Herzegovina, Former Swedish Ombudsman against Ethnic Discrimination, (http://europeandcis.undp.org/files/uploads/John/OMBUDS_HISTORY.doc)
25. F. Orton, «*Thus Varnitsa in Moldova, together with Timurtasch, could claim to be the birthplace of the Ombudsman concept as well as of the word “Ombudsman” in its current internationally recognised sense*», παρουσίαση, Sarajevo 15 June 2001 and Varnitsa 29 June 2001, ό.π.
26. Η περιοχή Βάρνιτσα (το απαντούμε γραμμένο ως «Varnița») βρίσκεται δίπλα στην μεθοριακή πόλη Μπέντερ/Bender, περίπου 40χλμ. νοτιοανατολικά από την молδαβική πρωτεύουσα προς την αποσχισθείσα περιοχή της Υπερδνειστερίας, ενώ το Τιμουρτάς (Timurtas) είναι οθωμανικό οχυρό νότια της Αδριανούπολης.
27. M. Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford, Oxford University Press, 1997, σ. 13.
28. G. Demir, «Development of the institution of Ombudsman», ό.π., σ. 1.
29. E. Saygin, «*Turkey’s Ombudsman: A real Ombudsman?*», κείμενο παρουσίασης, Ataturk University, Erzerum, European Group for Public Administration (EGPA) annual conference, Bucharest 7-10 September 2011, σ. 13.
30. βλ. βιογραφικά σημειώματα στην επίσημη ιστοσελίδα του KDK <https://www.ombudsman.gov.tr/English/category/organisation-and-structure/index.html> (τελευταία προσπέλαση 12.6.2020)
31. D. B. Gulmez, *Europeanization*, ό.π., σ. 92.
32. *Αυτόθι*, σ. 93.
33. *Αυτόθι*.
34. J. F. Walton, *Muslim Civil Society and the Politics of Religious Freedoms in Turkey*, Oxford, Oxford University Press, 2017, σσ. 15-19.

